

Son Dönem Çağatay Türkçesine Ait Bilmeceler

Riddles of the Late Chagatay

Lira Mairambek Kyzy

Dr. Öğr. Gör., Fırat Üniversitesi

İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Elazığ/Türkiye

e-posta lira1990@inbox.ru

orcid 0000-0002-8601-8011

doi 10.54316/dilarastirmalari.1333852

Atıf

Citation

Mairambek Kyzy, Lira (2023). Son Dönem Çağatay Türkçesine Ait Bilmeceler. *Dil Araştırmaları*, 33: 107-129.

Başvuru

Submitted

28.07.2023

Revizyon

Revised

07.09.2023

Kabul

Accepted

25.09.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

27.11.2023

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

Öz

Türkiye’de Çağatay edebiyatı ve Çağatay Türkçesi üzerine yapılan araştırmalarda genellikle edebî, dinî ve tarihî metinler olmak üzere yazılı eserler esas alınmaktadır. Çağatay Türkçesi dönemi halk kültür ürünleri ile sözlü anlatıların varlığı ise yeterince bilinmemektedir. Çağatay Türkçesi dönemi halk anlatılarını derleme faaliyetleri XIX. yüzyılın ikinci yarısına, Rusların Orta Asya’yı işgal etmesinden sonraki döneme denk gelmektedir. Çalışmamızın konusunu da işgal sonrası Rus Doğu bilimcisi Ostroumov’un Türkistan’da derlediği ve 1895’te Taşkent’te yayımladığı Poslovitsı i Zagadki Sartov (Sart Atasözleri ve Bilmeceleri) adlı eserinde yer alan Zagadki Sartov (Sart Bilmeceleri) yazısı oluşturmaktadır. Bu yazı Türkistan Türklerinden derlenen bilmecelerle ilgili ilk çalışma olması ve Çağatay Türkçesinin son döneminde kaydedilmesi bakımından oldukça önemlidir. Eserde 150 adet bilmece bulunmaktadır. Ostroumov, eserinde atasözlerinin sadece Rusça çevirisini bir liste hâlinde verirken, bilmecelerin hem Rusça çevirisini hem de Arap harfli metnini bir araya getirmiştir. Bilmecelerin Türkiye’de tanıtılmasını amaçlayan bu çalışmada tarafımızca Arap harfli metnin transkripsiyonu yapılmış, metin Türkiye Türkçesine aktarılmış ve bilmeceler konularına göre sınıflandırılmıştır. Bunun yanı sıra bazı sözcükler değerlendirilerek çağdaş Türk lehçelerindeki izleri aranmış ve bilmecelerin dikkat çeken şekil özellikleri belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: bilmeceler, son dönem Çağatay Türkçesi, dil özellikleri

ABSTRACT

In Turkey, studies of Chagatay literature and language are largely based on written works, including literary, religious, and historical texts. The existence of folklore from the Chagatay

period is not sufficiently known. The activities of compiling folklore of the Chagatay period coincide with the second half of the 19th century, after the occupation of Central Asia by the Russians. The subject of this paper is the article Zagadki Sartov (Riddles of Sarts), which was included in a work named Poslovitsı i Zagadki Sartov (Proverbs and Riddles of Sarts), compiled in Turkestan and published in Tashkent in 1895 by Russian orientalist Ostroumov after the occupation. The article by Ostroumov is very important in that it is the first study on riddles compiled from Turkestan and written down in the last period of the Chagatay. There are 150 riddles in the article. While Ostroumov listed only the Russian translation of the proverbs in his work, he combined both the Russian translation and the Arabic letter text of the riddles. In this paper, which aims to present riddles in Turkey, the text written in Arabic letters was transcribed, the text was translated into Turkish, and the riddles were classified according to their themes. In addition, some words were evaluated, their traces were searched in contemporary Turkic dialects, and the distinct morphological features of the riddles were tried to be determined.

Keywords: riddles, late Chagatay, language properties

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

The first study of riddles in Turkestan was Nikolai Petrovich Ostroumov's 27-page article "Zagadki Sartov" (Sart Riddles), published in Tashkent in 1895 under the title "Poslovitsı i Zagadki Sartov" (Sart Proverbs and Riddles). Ostroumov personally compiled some of these riddles from students of Russian schools (russko-tuzemniye şkolu) opened in Turkestan, and for some of them he received help from Russian teachers and government officials who worked in these schools. In Ostroumov's article "Zagadki Sartov", there are 150 riddles, respectively, in Russian translation and Arabic graphics, and these riddles are simply listed without classification. The purpose of this paper is to introduce the riddles to Turkish Turkology, decipher the text in Arabic letters, translate the text into Turkish, and classify the riddles according to their themes. In addition, the aim is to evaluate some words and find their traces in modern Turkic languages, as well as to identify remarkable morphological features of the riddles.

Research Questions

The purpose of this paper is to clarify the following questions:

- What kind of morphological features do these riddles compiled in Turkestan have?
- What do the subject and content of the riddles reflect?
- What are the distinct formulaic elements and language features in riddles?

Limitations

This study is limited to the riddles compiled by Ostroumov. Additionally, etymological dictionaries, Chagatay, and some modern Turkic dictionaries were used to evaluate some of the words found in the riddles.

Methodology

The introduction to the paper provides brief information about the riddles compiled by the Turks and states Ostroumov's views on riddles. Afterward, the text of the riddles, along with their translations, is listed by theme. At the same time, it includes the use of some words

found in riddles and requiring explanation and their existence in historical and modern Turkic languages.

Results and Findings

According to the findings obtained as a result of this paper, the riddles compiled by Ostroumov in Turkestan in the last period of Chagatay are divided into two parts in form: prosaic and poetic. Prosaic riddles appear in their predicated and non-predicated forms. Poetic riddles are written in syllabic meter and have features of rhythm and rhyme. Riddles of this type also consist of distich, tercet, quatrain, and seven verses.

Each type of oral narrative carries with it the sociocultural structure, lifestyle, beliefs, worldview, and knowledge of the society to which it belongs. From this point of view, the late Chagatay riddles are quite rich in theme. The themes of the riddles consist mainly of elements of everyday life. In this paper, riddles are collected on 13 topics: 11 about humans and their limbs, 28 about animals, 14 about nature, 6 about celestial bodies, 21 about plants, 4 about food, 4 about clothing, 34 about furniture and tools, 9 about houses, 6 about vehicles, 2 about tobacco products, 2 about religion, and 9 about others.

The striking features of riddles are their formulaic elements. These elements mainly include the structures *bir ... bar*, *-Im bar*, *yok ... yok*, *-slz*, *-dA*, *-dIn/-dAn*, *-kine/gine*, *özi*, *-AdUr*. Another fact worth noting is that riddles consist of words with antonyms such as *alus-yakın* “far-near”, *iç-taşkârı* “inside-outside”, *tam-yer* “roof-floor”, *kêçesi-êrte bilen* “night-morning”, *kündüzi-keçesi* “daytime-nighttime”, *bir-miñ* “one-thousand”, *cünsiz-cünlik* “naked-wooly”, *cânlik-cânsiz* “alive-lifeless”, *ölük-tirik* “dead-alive”, *süst-bülend* “low-high”.

The most common form of tense in riddles is the present tense, which consists of the structure *+A/y+dur- +personal pronoun*. Its meaning varies depending on the context, sometimes indicating ongoing action and sometimes in the present tense. For instance, *yüredür* “he/she is walking”, *sançadur* “it bites”, *olturadur* “he/she sits”, *avlaydur* “it barks”, *baradur* “he/she/it goes”, *kéledür* “he/she/it comes”, *toқыdur* “he/she/it weaves”, *küledür* “he/she laughs”, *yığlaydur* “he/she is crying”, *kömülmeydür* “it can not be buried” etc.

In some examples, the *-r* sound in the verb *dur-* is dropped, and the vowel before it becomes unrounded. For instance, *çaladı* “it plays an instrument”, *beredi* “he/she gives”, *tolganadı* “it serpents”, *korqutadı* “he/she/it scares”, *yarqıllaydı* “it shines”. At the same time, it can be said that these samples have dialectal features.

It can be seen that reduplications are used in riddles to strengthen their meanings. These reduplications usually occur by repeating the same word. For example, *katâr katâr* “in rows”, *yürüp yürüp* “as I was walking”, *kabat kabat* “laminal”, *barup barup* “as I was walking”, *tık tık* “rat-tat”, *uzun uzun* “at length”, *kızıl kızıl* “red red”, *baradur baradur* “as he/she was walking”. In addition to these, there are also reduplications formed by repeating onomatopoeic words.

The riddles also contain dialect features such as *hendelek ~ hendülek* “sort of small melon”, *deste ~ desse* “bunch”, *kurbağa ~ kurubağa* “frog”. As a result, riddles are a small example of folk narratives, but they will continue to be the subject of much research due to the richness of language and culture they contain.

0. Giriş

Türkistan'da bilmeceler¹ konusunda yapılan ilk alışma Nikolay Petrovi Ostroumov'un 1895'te Taşkent'te *Poslovitsı i Zagadki Sartov* (Sart² Atasözleri ve Bilmeceleri) adıyla yayımladığı eserinde yer alan 27 sayfalık *Zagadki Sartov* (Sart Bilmeceleri) yazısıdır. Ostroumov'un yanı sıra, XIX. yüzyılda Samoylovi'in Türkmenlerden³, Böhtlingk'in Yakutlardan⁴, Karuts'un⁵ Kazaklardan, Katanov'un Çin Sartlarından⁶, Nasırov'un Kazan-Tatarlarından⁷, Pantusov'un Uygurlardan⁸ derlediği bilmece örnekleri bulunmaktadır (Samoylovi 1912: 205).

Ostroumov bu bilmecelerin bir kısmını Türkistan'da açılan Rus okullarındaki (russko-tuzemniye şkolu) öğrencilerden şahsen derlerken bir kısmı için bu okullarda alışan Rus öğretmenler ile memurlardan yardım almıştır. Ostroumov yazısına şöyle başlar: *istan⁹ olarak adlandırılan bilmeceler, kastedilen nesnenin -rastlantı sonucu uzak bir benzerliği olan- başka bir nesnenin özellikleriyle tanımlandığı kısa ve genellikle kafiyeli yapıya sahip ifadelerdir. Örneğin:*

<i>Buyı ber gz, kulu iki gz¹⁰</i>	Boyu bir arşın, kolu iki arşın
<i>akırıp kilmydi,</i>	ağırsan gelmez
<i>Piyada yurmydi.</i>	Yayan yürümez (nargile).

<i>Yugurdım yit-almadım,¹¹</i>	Koştum ulaşamadım,
<i>Kul saldım, tuta-almadım.</i>	Elimi uzattım yakalayamadım (gölge).

¹ Bugüne kadar bilinen ilk Türk bilmeceleri *Codex Cumanicus*'ta yer alan bilmeceler olup bu konuda ilk alışmalardan biri W. Bang'ın ele aldığı *Über die Rthsel des Codex Comanicus, Sitzungsberichte der Königlich Preuşischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, 1912, XXI, s. 333 adlı eserdir (Samoylovi 1912: 205).

² Ruslar, XIX. yüzyılın sonlarına doğru Orta Asya'nın Türke konuşan yerleşik nüfusunu genellikle *Sart* adıyla anmış (Morrison 2021:3), bölgede kullanılan Türk yazı diline de *Sarta* demişlerdir. Ancak *Sarta* denilen bu dil esasında yerli ağızların veya mahallı Özbekenin etkisi altında az ok değişmiş ağatay Türkesinin bir biçimidir (Eckmann 2017: 15).

³ Samoylovi, A. N. (1909). *Zagadki Zakaspiyskix Turkmenov v Russkom Perevode, Jivaya Starina* 18. Yıl, Sayı 2-3, ss. 52-83.

⁴ Böhtlingk, O. (1851). *Über die Sprache der Jakuten*, Theil 1, Einleitung. Jakutischer Text. Jakutische Grammatik, St. Petersburg.

⁵ Karuts, R. (1911). *Sredi Kirgizov i Turkmenov v Mangışlake*, Sankt-Peterburg.

⁶ Katanov, N. F. (1892). Oteti Katanova otpravlennogo dlya etnogr. İssled. Tyurkskih plemen v Vost. Sibir', Mongoliyu i sev. Kitay, *Jivaya Starina*, Cilt 1, ss. 111-122, Cilt 4, ss. 134-137.

⁷ Nasırov, K. (1884). *Plodı dlya Sobesednikov po Literature* (Fevikihu'l-cules i'l-edebiyt), Kazan.

⁸ Pantusov, N. N. (1898). *Obraztsı Taraninskoy Narodnoy Literaturı, İzvestiya Obşestva Arheologii, İstorii i Etnografii*, Cilt XXV, Sayı 2-4, s. 167.

⁹ Farsa i "ne", est "-dır, -dir" ve n "şu" anlamına gelmektedir.

¹⁰ Ostroumov'un yazının girişinde Kiril alfabesiyle kaydettiği bu üç adet bilmece örneğinde telaffuzun esas alındığı düşünölmektedir: *Buyı ber gz, kulu iki gz; akırıp kilmydi, Piyada yurmydi.*

¹¹ *Yugurdım yit-almadım, Kul saldım tuta-almadım.*

*Kara div yıkıldı,*¹² Kara dev yıkıldı,
Balaları yığıldı. Çocukları yığıldı (kazan ve tabaklar) (Ostroumov 1895: 138).

Yazısının devamında bilmecelerin evrenselliğinden ve köklü bir geçmişe sahip olduğundan bahsederek İncil’de, Rus kültüründe, Antik Yunan’da kullanımlarıyla ilgili örnekler verir. Akabinde zamanın geçmesiyle bilmecelerin baştaki anlamlarını yitirerek artık her yerde eğlenceli vakit geçirme aracı olarak kullanıldığını, eski bilmecelerin yapısının değiştiğini, yeni nesil bilmecelerde şiirselliğin azaldığını, bilmecelerin gittikçe edebe aykırı ve kaba olmaya başladığını belirtir. Ostroumov’a göre, toplumlar geliştikçe, okuryazarlık arttıkça bilmecelerin yerine çetrefilli, çözülmesi güç alıştırmalar tercih edilecektir ve bilmeceler okuryazarlığı olmayan insanların, başta kadınların ve çocukların uğraşı olmaya devam edecektir. Yazar sözüne şöyle devam eder: *Okuryazarlığı olmayan Sartlar, özellikle kadınlar ve çocuklar henüz bilmecelere olan ilgilerini kaybetmediler. Hepsi çocukluktan itibaren bilmece dinler ve onları hafızalarında tutar. Ancak kitap insanları (mollalar) bilmecelere ilgi duymaz, onun yerine şeriatın incelikleriyle ve anlaşılması güç tarih düşürme (chronogram) işleriyle ilgilenirler.* Ardından derleme işine yardımcı olan kişilere teşekkür eder ve bilmece örneklerini üstte Rusça çevirisi, alta Arap harfli metni olacak şekilde sıralar. Son olarak, bu bilmecelerin büyük çoğunluğunun Sartların hayatını, yaşam tarzını ve bölgedeki şartları yansıttığını ilave eder (Ostroumov 1895: 141-142).

1. Bilmece Metni

Ostroumov’un *Zagadki Sartov* (Sart Bilmeceleri) yazısında toplam 150 adet bilmecenin sırasıyla Rusça tercümesi ile Arap harfli metni yer almakta ve bu bilmeceler bir sınıflandırmaya tabi tutulmaksızın şu şekilde sıralanmaktadır:

Bu çalışmada Arap harfli bilmece metni Latin harflerine aktarılmış, bilmeceler 13 konu başlığı altında sınıflandırılmış ve metin Türkiye Türkçesine çevrilmiştir.

Текстъ и переводъ загадокъ.	
1. Внутри съѣдомаго камень, а въ камнѣ опять съѣдомое	Абрикосъ.
2. Изъ Индустана пришелъ одногорбый верблюдъ: шея у него нестрая, глаза голубые	Аистъ.
3. Благодареніе Богу, что пѣганка Тузуръ-Тузуръ возвратился здоровымъ и благополучнымъ	Томе.
(Прилетъ аиста сарты считаютъ признакомъ появления весны и потому радостно встрѣчаютъ его).	
4. Безъ души и безъ языка, жусть ремень, а проглотить не можетъ; позади съ усиленъ бѣгутъ два круглаша, а догнать не могутъ	Арба (телѣга).
—	
1 - آس ایچنده تاش تاش آس ایچنده بنه ده آس	اورولک
2 - هندوستان دان کیلکان لولک بوینی آلا	کوزی کولک
3 - اسم آلا توقور توقور ایسان آمان	کیلکانیغه شکر
4 - جان سیز وی زبان قییش چیناب یو تالمس	کیننده ایکی یوملاق هرچند یوکوروب
	یتالمس
	عرابه

¹² *Kara div yıkıldı, Balaları yığıldı.* Bu üç örnek metinde de bulunmaktadır. Bkz. *nargile, gölge, kazan, tabak*

1.1. İnsan ve Uzuvarlarıyla İlgili Bilmeceler

Ağız ve parmaklar (ağız ilen beş barmaq)

*Bir oçaqqa beş kesev*¹³.
“Bir ocağa beş köseği.”

Ağız, burun, göz, kaş, alın, saç, böcekler (ağız, burun, közler, kaşlar, peşâne¹⁴, saç, yüzler¹⁵)

Havuzça üstide iki bulaqça, bulaqça üstide iki çerâkça, çerâkça üstide kalemçe, kalemçe üstide tâkçe, tâkçe üstide kiçkine dirâht-zâr, mez-kûr dirâht-zâr içide çoçka balalar.

“Havuzun üzerinde iki küçük pınar, pınar üzerinde iki küçük kandil, kandil üzerinde küçük çubuk, çubuk üzerinde küçük kemer, kemer üzerinde küçük ağaçlık, bu ağaçlığın içinde domuz yavruları.”

Burun (burun)

Üstide iki âyne, ortasında bir künde.
“Üzerinde iki ayna, ortasında bir ağaç kütüğü.”

Diş ve dil (tişler, til)

Ķatâr katâr hışt koydum, ciren atnı boş koydum.
“Sıra sıra tuğla ördüm, kızıl atı boş bıraktım.”

İnsan (âdem)

Keçesi ölü, gündüzi tirik.
“Gece ölü, gündüz diri.”

Kulak (kulak)

Bir teşükde heme âlem.
“Bir delikte bütün dünya.”

Kulak kiri (kulak çiriki)

Aylanma bulak içide sarık yağ.
“Yuvarlak pınar içinde sarı yağ.”

Meme (hatunların iki émçeki)

*Bir felekde*¹⁶ *iki hendelek yese hem edâ bolmaydur, yemese hem edâ bolmaydur.*

¹³ Ostroumov bu bilmece için “Sartlar pilavı beş parmağıyla yer” notunu düşmüştür (Ostroumov 1895: 154).

¹⁴ Farsça “alın” anlamındaki *pişânî* sözcüğüdür (PED: 266).

¹⁵ Arap harfleriyle بوزلار şeklinde yazılan bu sözcük Rusçaya *nasekomıye* “böcekler, haşereler” olarak çevrilmiştir. Burada *yüz* sözcüğünün ‘sayısız bit ve sarkeler’ için kullanılan bir örtmece olabileceği muhtemeldir.

¹⁶ Sözcük Özbek Türkçesinde *päläk* “kavun, salatalık gibi bitkilerin sap, dal ve yaprakları” (ÖTİL-I: 568), Uygur Türkçesinde *peläk* “sap” (URS: 263), Kırgız Türkçesinde *palek* “kavun, karpuz, kabak gibi bitkilerin sapı” (KTS-II: 333) şeklinde görülmektedir.

“Bir tevekta iki küçük kavun var, yesen de yemesen de tükenmez.”

Meme ve kâkül (émçek ve kâkül)

Ƙara talımnı şâhı yok, iki koyımnı süyeki yok.

“Kara söğütümün dalı yok, iki koyunumun kemiği yok.”

Parmaklar ve yüzük (üzük birlen bir barmağ)

Bir baynı on koyı bar, biri bağılık, tokızı yeşik.

“Biz zenginin on koyunu var, biri bağılı, dokuzu çözülü.”

Tükürük (tüfük)

Yürüp aƘ tavıkmnı yoƘatdım.

“Gide gide beyaz tavuğumu kaybettim.”

1.2. Hayvanlarla İlgili Bilmeceler

Akrep (çıyan)

a) *Bir atım bar, anı kıyruğı küçük, tız yüredür, köp sançadur.*

“Bir atım var, kuyruğu küçük, hızlı yürür, çok ısırır.”

b) *Bir atım bar ‘acâyibgine, kıyruğı küçükkine, hâli barup körer sen, küle küle öler sen.*

“Bir atım var acayip, kuyruğu küçük, eğer görmeye gidersen gülmekten ölürsün.”

Atın kıyruğı (atnı dümi)

Suğa tüşe miş bolur, sudın çıkısa bir bolur.

“Suya düşse bin olur, sudan çıkısa bir olur.”

Balık (balık)

Kışda bir câyda, yazda miş câyda.

“Kışın bir yerde, yazın bin yerde.”

Bıldırcın ve tuzak (tuzak ve bidene¹⁷)

Cânlik keldi cânsizdin aş soradı, ölü turup tirikni boğup öldürdi.

“Canlı olarak geldi, cansızdan aş istedi, ölü olmasına rağmen diriye boğarak öldürdü.”

Bülbül (bülbül)

Bir kuşum bar Frengî bağlarda çaladı çengini, anı tapken hem köknarî hem bengî.

“Bir kuşum var, Frenk bağlarında sazımı çalar, onu bulan sarhoş ve esrarkeştir.”

Deve (téve)

¹⁷ Bâburnâme’de *bödene* (B I/19a14) biçiminde görülen bu sözcük günümüzde Kırgız Türkçesinde *bödönö* “bıldırcın” (KTS-I: 282), Özbek Türkçesinde *bedänä* “bıldırcın” (ÖTİL-I: 94), Kazak Türkçesinde *bödene* “bıldırcın” (KAZTS: 108) şeklinde bulunmaktadır.

Ağzı alum alum¹⁸, paa dirz kilte dm.
 “Ağzı fokur fokur, uzun bacak, kısa kuyruk.”

Domuz (oka)

Tagdın küler bir merd-i ‘ayyr, yemişi aldıda ayar.
 “Dağdan cesur biri gelir, yemeği önünde hazır olur.”

Fare (sıkan)

- a) *Cnsiz yerge cnlik kiredür.*
 “Tüysüz yere tüylü girer.”
 b) *Tke, tke içi tola molla-bee.*
 “Niş, niş içi dolu kk ğrenci.”

Horoz (oros)

Başi tarak, kti orak, anı bilmegen kişi durak.¹⁹
 “Kafası tarak, gt orak, bunu bilmeyen kişi de ahmak.”

nek dili (sıyırnı tili)

ki oaka bir kesev.
 “ki ocağa bir köseği.”

nek memesi (sıyırnı meği)

Kprk astuda tört kurt.
 “Köprü altında dört tane kurtçuk.”

Kaplan (yolbars)

Ala bula tonı bar, kuyruğıda hâli bar.
 “Alaca bulaca kürkü var, kuyruğunda beni var.”

Karınca (umeli²⁰)

- a) *Bli iike kreň a tađa ııp taymas, tfn bolsa lmes.*
 “Beli ince kahverengi at dağa çıkar ama ayağı kaymaz, tufan kopsa lmez.”
 b) *Kıkine ke, içi tola lli-bee.*
 “Küçük sokak ingenelerle dolu.”

Kirpi (kifire tiken²¹)

Yer tegide ‘Abdurahman yignei.
 “Yerin dibinde Abdurahman iğneci var.”

¹⁸ ileme şeklinde görülen *alum alum* yapısının ‘devenin geviş gettirirken çıkardığı ses’i belirten ses yansımali bir sözcük olabileceği muhtemeldir.

¹⁹ Rusçadan geçen *durak* “ahmak, aptal” sözcüğüdür (Ojegov ve şvedova 2006: 182).

²⁰ Sözcük zbek Türkçesinde *umli* (TL-II: 382), Kırgız Türkçesinde *imeli* (KTS-II: 659), Uygur Türkçesinde *mle* (URS: 402) şeklinde yaşamaktadır.

²¹ Sözcük Karakalpak Türkçesinde *kirpitiken* (KRS: 324), zbek Türkçesinde *kirpitikn*, ağzlarında *tiprtikn* şeklinde görülür (TL-I: 388).

Kurbağa (kurbaka/krubaka)

- a) *Havz-ı Kevser boynıda sulţân bay-biçe oturudur.*
“Kevser havuzunun kenarında sultanın hanımı oturuyor.”
b) *Uzaqdan cenk çıkadur, sasıq kölde küçük avlaydur.*
“Uzaktan savaş sesi gelir, kokmuş gölde köpek havlar.”

Leylek (leylek)

- a) *Hindûstandan kélgen lók²², boynu ala közi kök.*
“Hindistan’dan gelen lök, boynu ala gözü gök.”
b) *İsm-i ala toqur toqur²³, ésen âmân kélgeniğa şükür.*
“Yüce isimli tıkr tıkr, sağ salim geldiğine şükür.”

Örümcek (örgümçek)

Zim zim baradur, zim zim kéledür, Qurân okuydur, galpür²⁴ tokıydur.
“Vızır vızır gider, vızır vızır gelir, Kuran okur, kalbur tokur.”

Sülük (zülük)

Ayağı yoq közi yoq yüredür.
“Ayağı yok gözü yok ama yürür.”

Tavus kuşu (tâvâs)

Bir cânver bar, başığa qarap küledür, ayağına qarap yığlaydur.
“Bir canlı var, kafasına bakıp güler, ayağına bakıp ağlar.”

Yarasa ve kaplumbağa (körşeflek²⁵ ve taşbaka)

Kanatlık nérse süt béredi, dört ayaklık nérse dâne béredi.
“Kanatlı varlık süt verir, dört ayaklı varlık yumurta verir.”

Yılan (yılan)

- a) *Uzun uzun iz kalğan, uzun kâküllik kız barğan, başı kıltrak, közi gılayrak²⁶.*
“Uzun uzun iz kalmış, uzun kâküllü kız gitmiş, kafası titrek, gözleri yan bakıyor.”
b) *Közi bar tolganadı, âdem körse kırkutadı.*

²² Tek hörgüçlü deve.

²³ Leyleğin gagasıyla çıkardığı ses.

²⁴ Arapça *ğirbâl* “kalbur” sözcüğünün değişmiş şeklidir.

²⁵ Farsça *kür* “kör” ve *şeb* “gece sözcükleri ile *periden* “uçmak” fiilinin *per* şimdiki zaman biçiminin birleşmesinden oluşan *kürşebper* sözcüğü -ek eki alarak *kürşebperek* şekline sahip olmuştur. Sözcük Özbek Türkçesinde *körşöpäläk* şeklinde kullanılmaktadır. Rahmatullayev, Özbek Türkçesindeki bu biçimin önce *b > p* değişimiyle *körşäppäräk* şeklini aldığını, ardından yan yana gelen çift -pp- ünsüzünden birinin düştüğünü, son olarak *r > l* değişimiyle *körşöpäläk* (< *kürşepelek* < *kürşeperek* < *kürşeperek* < *kürşebperek*) şeklini aldığını belirtmektedir (ÖEL: III: 125-126). Bu ses olaylarının bilmece örneğindeki *körşeflek* sözcüğü için de geçerli olduğu söylenebilir. Buna ek olarak, Çağatay Türkçesinin karakteristik ses olaylarından biri olan *b > f* değişimiyle sözcük önce *körşefelek* (< *körşepelek*), daha sonra hece ortası ünlü düşmesiyle de *körşeflek* (< *körşefelek*) olarak değiştiği farz edilebilir.

²⁶ Sözcük Kırgız Türkçesinde *kılıy*- “yan bakmak” (KTS-II: 156), Kazak Türkçesinde *kılıy* “şaşı” (KAZTS: 433) şeklinde kullanılmaktadır.

“Gözü var ve dolana dolana gider, insan görünce korkutur.”
 c) *Su içide hem çölde yüredür.*
 “Hem suda hem çölde gider.”

1.3. Doğayla İlgili Bilmeceler

Çukur (çukur)

Özi bar sâyesi yok.
 “Kendisi var, gölgesi yok.”

Dört mevsim, aylar, otuz gün ve beş vakit namaz (yılnı dört faşlı, üç ay, otuz kün, beş namâz)

Tört eşik kördüm bir üyde ey Hâkim! Her eşikde oturur üç kız muķim. Her kıza otuz oğul ilen duhûl. Her oğulnıñ başıda beş deste gül.
 “Ey Hâkim! Bir evde dört kapı gördüm, he kapıda üçer kız oturuyor, her kıza otuzar oğlan geliyor, her oğlanın kafasında beşer demet çiçek var.”

Duman (tütün)

Uzundın uzak hevâğa tuzak.
 “Uzun, upuzun bir hava tuzağı.”

Dünya (yer)

Zer kilim, zer-ger kilim, kötere men désem ağır kilim.
 “Altın kilim, altın işlemeli kilim, kaldırayım desem ağır kilim.”

Gölge (sâye)

a) *Yügürdüm yetalmadım, kol saldım tutalmadım.*
 “Koştu ulaşamadım, elimi uzattım yakalayamadım.”
 b) *Çapsam çapılmaydur, kömsem kömülmeydür.*
 “Vursam vurulmaz, gömsem gömülmez.”

Irmaklar ve havuz (arıklar hem havuz)

Uzun yol ortasında köl.
 “Uzun yolun ortasında bir göl.”

Kar (kar)

Aķ tavıķ keteki savıķ.
 “Beyaz tavuk, kümesi soğuk.”

Nehir (deryâ)

a) *Atası eğri, balası çapķun yorğa.*
 “Babası eğri, çocuğı hızlı yorğa.”
 b) *Bir atım bar yorğa, atım âdemni körse kişnemes, ahır yaknı körse tışlamas.*
 “Bir yorğa atım var, insan görünce kişnemez, ahırı görünce ipini koparmaz.”
 c) *Barıp barıp arkasığa karamaydur.*
 “Gider gider arkasına bakmaz.”

Pınar (bulağ)

Öz öziğe gûr kazıdı.
“Kendi kendine mezar kazdı.”

Yağmur (yamğur)

Ġu Ġu aytıp kéledür, arķasıdın kara kuş²⁷, uçup su yiberedür.
“Gu gu diye gelir, peşinden kartal gelir, uçarak su gönderir.”

Yıl, aylar ve günler (yıl, aylar ve künler)

Bir dırahtnı on iki şâhı bar, üç yüz altmış bergi bar.
“Bir ağacın on iki dalı ve üç yüz altmış yaprağı var.”

1.4. Gök Cisimleriyle İlgili Bilmeceler**Ay** (ay)

- a) *Bir parça fatîr, âlemğa tatur.*
“Bir parça ekmek tüm dünyaya yeter.”
b) *Keçe tamda bir barça fatîr kördüm, érte bilen yok.*
“Gece damda yarı ekmek gördüm, sabah ise yoktu.”

Dünya, gökyüzü, ay, güneş ve yıldızlar (yer, âsmân, ay, kün, yıldızlar)

Üstide nakkâre, astıda tağare, yüz miñ gül ve iki desse²⁸ gül.
“Üstünde davul, altında dağar, binlerce çiçek ve iki adet gül.”

Güneş (âftâb)

Suda yatadı su içmes, yürgenin âdem bilmes.
“Suda yatar su içmez, dolaştığını kimse bilmez.”

Yıldız (yılduz).

- a) *Kéçesi tamda köp yangağ, érte bilen karasam yok.*
“Geceleri damda çok ceviz vardı, sabah baktığımda yoktu.”
b) *Tamge keçesi Ġuze yayıp koydük, érte bilen karasam yok.*
“Gece dama pamuk serdik, sabah baktığımda yoktu.”

1.5. Bitkilerle İlgili Bilmeceler**Asma** (tâk, berg, üzümleri)

Atası bükri²⁹ hâce, anası yaflağ ayım, balası şîrîn şeker.

²⁷ Ostroumov bu kuş adını Rusçaya birebir *çyornaya ptitsa* “kara kuş” olarak çevirmiştir (Ostroumov 1895: 146). Bu kuş türü Kırgız. T. *kara kuş* “bozkır kartalı” (KTS-I: 704), Kazak T. *karakuş* “yırtıcı kuş” (KAZTS: 378), Özbek T. *qaraquş* “siyah çöl kartalı” (ÖTİL-II: 602), Türkiye T. *karakuş* “kartal türünden kuşlar” (TDK) biçimlerinde yaşamaktadır.

²⁸ Deste sözcüğü *-st-* > *-ss-* ilerleyici benzeşmesiyle *desse* şeklini almıştır. Sözcük Türkmen Türkçesinde *desse* biçiminde bulunmaktadır (TDDS-I: 276).

²⁹ DLT’de *bükri* “kambur” (DLT: 606), Bâburnâme’de *bükri* “yamuk, kambur” (B II/166a22) şeklinde karşımıza çıkan bu sözcük Türkmen Türkçesinde *bükür* “kambur” (TDDS-I: 182), Kırgız Türkçesinde *bükür* “kambur” (KTS-I: 313), Kazak Türkçesinde *bükir* “kambur”

“Babası kambur hoca, annesi yaprak hanım, çocuğu şirin, şeker.”

Ceviz (yanęak)

a) *Kiçkine kazan içide tatlık aş.*

“Küçüçük kazan içinde tatlı aş.”

b) *O yağı tağ, bu yağı tağ, ortasında sarık yağ.*

“O tarafı dağ, bu tarafı dağ, ortasında sarı yağ.”

Haşaş (köknar)

Oklav, oklav başıda çulğav³⁰, çulğav başıda üy, üy içide yüz yigirme yigit.

“Oklava, oklava üzerinde salkım, salkım üzerinde ev, evin içinde yüz yirmi genç.”

Havuç (sebzi)

a) *Yer tegide altın kazık.*

“Yerin dibinde altın kazık.”

b) *Boyu bir karış, sakalı iki karış.*

“Boyu bir karış, sakalı iki karış.”

İğde (cigde³¹)

Ķapça, Ķapça içide unça, unça içide ustunça.

“Küçük çuval, çuvalın içinde azıcık un, unun içinde küçük değnek.”

Mısır (mekke cüveri³²)

Meniņ ağam içide, sakalı taşkarıda.

“Benim amcam içinde, sakalı dışında.”

Nar (enâr)

a) *Ol neme künbeddür eşiki tüynüki yok, içinde bir neçe çıraylık kız eylepdür mekân, künbedni sindurup kızlar câyıdın haber alsam, yüzide perde tutuğlık, her birini bağrı kan.*

“O nasıl kümbettir ki kapısı, bacası yok, içinde birkaç güzel kız oturmuş, kümbeti kırıp kızlardan haber aldığımında yüzleri perde ile kapalıydı, her birinin bağrı kan ağlıyordu.”

b) *Kiçkine dikçe içi tola muşça.*

“Küçüçük tencerecik, içi dolu çivicik.”

(KAZTS: 122), Özbek Türkçesinde *bükür* ~ *bükri* “kambur” (ÖTİL-I: 148) biçimlerinde görülmektedir.

³⁰ *çulğa-* (< *çuğla-*) sözcüğü “sarmak, paketlemek” anlamında olup merkez ünsüzleri Orta Çağ'da metateze uğrayarak bazı fonetik değişikliklerle beraber *çuğla-/cuğla-/çulğa-* şekilleriyle güneydoğu Türk lehçelerinde görülür (EDPT 1972: 420, 407). Ostroumov burada sözcüğü “salkım” olarak çevirmiştir (Ostroumov 1895: 151).

³¹ Bâburnâme'de *cigde* (B III/283b8) şeklinde görülen sözcük günümüzde Kırgız Türkçesinde *ciyde* “ięde” (KTS-I: 509), Kazak Türkçesinde *jiyde* “ięde” (KAZTS: 236), Özbek Türkçesinde *ciydä* “ięde” (ÖTİL-I: 278) olarak kullanılmaktadır.

³² Karakalpak Türkçesinde *mäkke cüveri* (KRS: 270), Kırgız Türkçesinde *cüğörü* “mısır” (KTS-I: 543), Özbek Türkçesinde *coxâri* “mısır” (ÖTİL-I: 293) biçiminde görülür.

Kamış (*kamış*)

- a) *Sakalı bir karış, özi miş karış.*
 “Sakalı bir karış, kendisi bin karış.”
 b) *Uzun terek, içi kevek³³.*
 “Uzun kavak, içi boş.”

Karpuz (*tarbuz³⁴*)

- a) *Yumalak ve semiz yağı yok, terisi kalın bir tügi yok.*
 “Yuvarlak ve semiz yağı yok, derisi kalın bir tane tüyü yok.”
 b) *Tenûr içi tola külçe.*
 “Tandırın içi dolu ekmek.”

Kavun çiçeği ve sapı (*kavunni güli, felek özi*)

Hilâ hilâyım³⁵ bar, külâh-ı cündim bar, urdı pıçaqını, meniñ né günâhım bar idi.

“Hilâ hilâyım? var, asker külâhım var, sapladı bıçağı, benim ne gühanım var.”

Kayıt (*örük*)

- Aş içinde taş, taş içinde yana da aş.*
 “Aş içinde taş, taş içinde yine aş.”

Pamuk (*pahta*)

- Ağzını açıp yerge karaydur, ağzının aķ köpük çıkaradur.*
 “Ağzını açıp yere bakar, ağzından beyaz köpük çıkar.”

Pancar (*levlegi³⁶*)

- Yer tegide³⁷ bolsa hem gûşt boladur.*
 “Yerin dibinde de olsa ondan et olur.”

³³ Çağatay Türkçesi sözlüklerinde *kävâk* ~ *kevek* “boş, kof” (BL: 228; ĞS: 325) şeklinde görülen bu sözcük günümüzde Türkmen Türkçesinde *köwek* “in, çukur” (TDDS -II: 52), Özbek Türkçesinde *kävâk* “çukur, boşluk” (ÖTİL I: 357), Uygur Türkçesinde *kavak* “boşluk, kof, oyuk” (URS: 637) biçimlerinde bulunur.

³⁴ Farsça *harbûz* sözcüğü gırtlak ünsüzü olan *h*'nin diş damak ünsüzü olan *t*'ye dönüşmesiyle *tarbuz* biçimini almıştır. Sözcük Özbek Türkçesinde *târvuz* (ÖTİL-II: 126), Uygur Türkçesinde *tavuz* (URS: 286), Kırgız Türkçesinde *darbuz* (KTS-I: 365) şeklinde kullanılmaktadır.

³⁵ Ostroumov (1895: 146) *hilâ hilâyım bar* yapısını “çiçek ve yaprağım var” şeklinde tercüme etse de araştırma sonucunda “çiçek, yaprak” anlamındaki *hilâ* sözcüğü bulunamamıştır. Özbekçe-Rusça sözlükte bu bilmece latin harfleriyle *hilla hiloyim bor, janda-kulohim bor, boshimga urdilar pichoq, mening ne gunohim bor* biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Burada yazar, bilmeceyi “bayramlık kıyafetim var, kulaklı şapkam ve lime lime elbisem var, bıçakla kafama vurdular, benim ne günâhım var” olarak çevirmiştir (Abdurahimov 2019: 68).

³⁶ Sözcük Özbek Türkçesinde *lävlägi* “pancar” biçiminde bulunmaktadır (ÖTİL-I: 425).

³⁷ Farsça “alt, dip, zemin” anlamına gelen *teg* (تگ) sözcüğüdür (PED: 319).

Pirinç (řalı³⁸)

Üyimde bir kız, dümide bigiz.
“Evimde bir kız var, kuyruğunda biz var.”

Soğan (piyâz)

Süstgine boyı bar, kabat kabat tonı bar.
“Küçücük boyu var, kat kat giysisi var.”

Şalgam (şalgam)

Yer tegide altun baş.
“Yerin dibinde altın kafa.”

1.6. Yiyeceklerle İlgili Bilmeceler**Ekmek** (tandır nân)

Kızıl kızıl âlâmet, undın kızıl âlâmet, su sépdim urdum, kuruk çıkdı yâ Muştafa Muhammed.
“Kırmızı kırmızı alamet, undan yapılan kırmızı alamet, su serptim vurdum, kuru çıktı ya Mustafa Muhammet.”

Yumurta (toħm)

- a) Cânsızdın cânlik peydâ boladur, ‘aqlı bolsa bil.
“Cansızdan canlı meydana gelir, aklın varsa bil.”
- b) Ey Ğudâ yâ! Ğudretinidin bir bar³⁹. Bir Ğuduğda iki elvân suyu bar, ol su otğa tüşse muz bolur, özge muzlar otğa tüşse su bolur.
“Ey Allahım! Kudretin benzersizdir. Bir kuyuda iki renkli su var, o su ateşe düşerse buz olur, diğer buzlar ateşe düşerse su olur.”
- c) Ğazık üstide Ğar turmas.
“Kazık üzerinde kar durmaz.”

1.7. Giyeceklerle İlgili Bilmeceler**Ayakkabı** (kefş)

- a) Yürüp kélip ağızı açılıp kaldı
“Dolaşıp geldi, ağızı açık kaldı.”
- b) Kündüzi yürüp yürüp, keçesi ağızı açılıp kaladur.
“Gündüz dolaşır durur, gece ağızı açık kalır.”

Çizme (étük)

- a) Keçe aç, күndüz tok.
“Gece aç, gündüz tok.”

³⁸ Bâburnâme’de şalı şeklinde görülen sözcük (B II/132a2) günümüzde Özbek Türkçesinde şalı “pirinç; başağından çıkarılmamış pirinç” (ÖTİL-II: 424), Kırgız Türkçesinde şalı “pirinç; kabuklu pirinç” (KTS-II: 704), Uygur Türkçesinde şalı “kabuklu pirinç” (URS: 544) olarak karşımıza çıkmaktadır.

³⁹ Tarihî metinlerde Allah’ın birliğini ve varlığını belirten bir ü bar kalıbı burada ü bağlacı almadan bir bar şeklinde kaydedilmiştir. Ostroumov bu kalıbı “bir şey var” biçiminde yanlış çevirmiştir (Ostroumov 1895: 163).

b) *Érte birlen turdum, yüz kolumni yudum, ikisidin uşlap ortasına urdum.*
“Sabah kalktım, elimi yüzümü yıkadım, iki tarafından tutup ortasına vurdum.”

1.8. Eşya ve Alet Edevatlarla İlgili Bilmeceler

Ayna (âynek)

Kiçkine fildi⁴⁰, maña qarap küldi.
“Küçücük bir şey bana bakıp gülüyor.”

Baston (tayak)

Kündüzi her yerde yüredür, keçesi bir burçekde turadur.
“Gündüz her yerde dolanır, gece bir köşede durur.”

Beşik (beşik)

Tört ayaklık yıgaç tuyaklık.
“Dört ayaklı, ahşap toynaklı.”

Bilezik (bilék üzük)

Hân bélbağı bélige yetmes.
“Hükümdarın kemeri beline yetmez.”

Çapa (kétmen)

Bir mertebe âsmânga kétédür, andın soñra yıkılıp tüşedür hem yerga kiredür.
“Bir kere göğe yükselir, ondan sonra yıkılır düşer ve yere girer.”

Çaydanlık (çaynek⁴¹)

Döñ kempir döñgelek kempir her yerge barsa ‘azíz kempir.
“Yuvarlak, yusuvarlark kocakarı, nereye gitse saygı görür.”

Döşek (körpe)

Kéçesi yaylıp turadur, kündüzi yığıladur.
“Gece yere serilir, gündüz toplanır.”

Eyer (éger)

İdin süst, atdın bülend.
“Köpekten alçak, attan yüksek.”

Hasır (çıtan⁴²)

Ağzı bir közi miñ.
“Ağzı bir tane, gözü bin tane”

Havan ve tokmağı (urğur ve hem destesi)

⁴⁰ Sözcüğün anlamı bulunamamıştır. Ostroumov sözcüğü “şeycik” (вещица) şeklinde çevirmiştir. (Ostroumov 1895: 147).

⁴¹ Rusçadan geçen *çaynik* “çaydanlık” sözcüğüdür (Ojegov ve Şvedova 2006: 877).

⁴² Sözcük Türkiye Türkçesinde *çiten* “saman taşımak için arabalara konulan ince dallardan örülmüş büyük sepet veya çit” (TDK), Özbek Türkçesinde *çetän* “arabadaki dağılacak yükleri taşımak için söğüt, dut dallarından dokunmuş sepet, hasır” (ÖTİL-II: 364) şeklinde görülür.

- a) *Yaylıp yatken sizniki kitürüp urğan bizniki.*
 “Yayılarak yatan sizinki, getiren döven bizimki.”
- b) *Botası avıldın avılğa yüredür, anası üyde yatağur.*
 “Deve yavrusu köy köy dolaşır, annesi evde yatar.”

İğne (yigne)

- Özi kiçkine, yiñiçke, kâkülü uzun.*
 “Kendisi küçük, kâküli uzun.”
- Tamâm âlemğa ton yetküredi, öziniñ köti açuğ yalangaç.*
 “Bütün dünyaya elbise yetiştirir, kendisinin götü açıkta, çıplak.”

Kazan, tabak (kazan, tabâk)

- Ėara div yıkıldı, balaları yıgıldı.*
 “Kara dev yıkıldı, çocukları toplandı.”

Kamıştan yapılmış kalem (kalem kâmiş)

- Uzun boylük yörme⁴³ tonlük.*
 “Uzun boylu, teyelli elbiseli.”

Kalem (kalem)

- Uzundur kıızıldur başı, kiredür çıkadur tökedür yaşı.*
 “Kendisi uzun, kafası kıızıl, girer çıkar, gözyaşı döker.”

Kın (kılıçnı Ėilâfi)

- Yılan öz uyasığa toğrı.*
 “Yılan kendi yuvasına doğru.”

Kilit (kufıl)

- Fekne⁴⁴ Ėatun üy paylar.*
 “Cüce kadın evi gözetir.”

Küpe (ısırğa)

- Tamçı tamadıur, yerge yetmeydür.*
 “Damla damlar ama yere ulaşmaz.”

Mum (şem‘)

- Özini bedenini özi yeydür.*
 “Kendi bedenini kendi yer.”

Nal ve çivileri (tört tağa mışları ilen)

- Yigirme tört yıldız tört ayğa bend étđi.*
 “Yirmi dört tana yıldız dört tane Ay’a bağlandı.”

⁴³ Özbek Türkçesinde *yörme* “nakışıcılıkta kullanılan dikiz türü” (ÖTİL-I: 354), Kırgız Türkçesinde *cörmö-* “iki ayrı parçayı ilintileyerek dikmek” (KTS-I: 532) biçiminde bulunmaktadır.

⁴⁴ Farsça “kısa ve şişman” *pakna* (پکنه) sözcüğü (PED: 254) burada “cüce” anlamındadır.

Borazan (kernây⁴⁵)

Buz buz éter kolumda, uzun terek yıkılıp şâh meni kolumda.
“Vız vız eder elimde, uzun kavak yıkıldı, dalı benim elimde.”

Ok (oğ)

Ne nérsedür kim üç kanat birlen uçar, tumşuğı pûlâtdın taşnı téşer, sorsalar kim cânı bar mu, cânı yok, cânsız cânlıkdın tızrağ uçar.
“Nedir bu, üç kanatla uçar, burnu çelikten ve taşı deler, ‘canı var mı’ diye sorsalar canı yok, canlı cansız herkesten hızlı uçar.”

Semaver (samavar⁴⁶)

a) *Bâzârda sarık aygır kişneydür.*
“Pazarda sarı aygır kişner.”
b) *Astı ‘imâret, üstü ‘imâret, ortası ateş-hâne.*
“Altı bina, üstü bina, ortası ocaklık.”

Sabun (şâbûn)

Hindîdin leşker çıkıp Rûm şehrini harap kıldı zebun, bizge hem leşker yibersün şâd-elif-vâv-nûn⁴⁷.
“Hindistan’dan bir asker çıkıp Rum şehrini harap kıldı perişan etti, bize de asker göndersin şâd-elif-vâv-nûn.”

Süpürge (süpürgi)

Êşik arkasında béli bağılık kul.
“Kapı arkasında beli bağlı köle.”

Tambur (tanbûr)

Bir kişi mânî⁴⁸, otuz kişi fânî, anı bilgen ‘aklını kânı.
“Bir kişi meşgul, otuz kişi boş, bunu bilen akıl küpüdü.”

Terazi (terâzü)

Hüdâyınñ buyruğı, ortasında kuyruğı, altı ayağı bar, iki tuyağı bar.
“Allah’ın takdiri, ortasında kuyruğı, altı ayağı var, iki toynağı var.”

Testere (ere)

Zu zu bargay, sübhân okuğay, zenbil tutğay,
“Zu zu gider, Suphânallah okur, zembil tutar.

Tüfek (mıltık)

Balta urdum Bedeşşânge ketti.
“Balta vurdum Bedahşan’a gitti.”

⁴⁵ Farsçada *kârrânây* “trompet çeşidi; pirinçten yapılan, bas sesli büyük trompet” (PED: 1025) olarak görülen bu enstrüman Kazak T. *kerney* “boru” (KAZTS: 306), Kırgız T. *kerney* “boru” (KTS-I: 762), Özbek T. *kârnây* “borazan” (ÖTİL-I: 369) biçimlerinde kullanılmaktadır.

⁴⁶ Rusçadan geçen *samovar* “semaver” sözcüğüdür (Ojegov ve Şvedova 2006: 693).

⁴⁷ Sabun sözcüğünün Arap harfleri ile yazımıdır.

⁴⁸ Farsça *mânî* “olağandışı, ender” (PED: 1145) sözcüğü burada “meşgul” anlamındadır.

Ustura (ustura)

ƘaltıraƘ fekne tam küreydür.
“Titrek cüce dam küreyor.”

Zembil (zenbil)

Baradur baradur, tört ayaƘnı köterip yatadır.
“Gider gider, dört ayağını kaldırıp yatar.”

Zincir (zencir)

Keçesi âsmânga Ƙaraydur, kündüzi yerge Ƙaraydur.
“Gece göge bakar, gündüz yere bakar.”

1.9. Evle İlgili Bilmeceler**Çadır** (çâder)

Hıŕâyı Ƙuş Ƙanatlarıdın yayıp ayağını büküp tağda oturadır.
“Çin kuşu kanatlarını açarak ve ayağını bükerek dağda oturuyor.”

Bina damında kullanılan kamış (tamğa salğan Ƙamış)

Öz yurtumda él édim, başımda destâr bék édim, munda kélip hâr boldum⁴⁹.
“Kendi yurumda halktan idim, kafamda sarığımla bir bey idim, buraya gelip değersiz oldum.”

Kiriş (tosun⁵⁰)

Özi hânede saƘalı tışƘarıda.
“Kendisi içerde, saƘalı dışarıda.”

Kümbet (künbed)

Şandal üstide Ƙalender.
“İskemle üzerinde bir kalender oturuyor.”

Lağım çukuru (âb-rîz⁵¹, ģanîk)

İçi hûm dék, ağzı pul⁵² dék.
“İçi küp gibi, ağzı akçe gibi.”

Merdiven (nerdübân)

İki anası, on iki balası.
“On iki annesi ve on iki çocuğu var.”

⁴⁹ Çatı döşemelerinde kullanılan kamış kastedilmektedir.

⁵⁰ Sözcük Özbek Türkçesinde *tosın* “kiriş” şeklindedir (ÖTİL-II: 254).

⁵¹ “İbrik; hela” anlamlarına gelen Farsça *âb-rîz* sözcüğü Özbek Türkçesinde *âbrez* “lağım, lağım çukuru” anlamındadır. Aynı şekilde *hânîk* sözcüğü de Özbek Türkçesinde “lağım” anlamındadır ve *âbrez* sözcüğünün eşanlamlısı olarak kaydedilmiştir (ÖTİL-I: 517).

⁵² Burada lağım ağzının küçüklüğü “bakır para” olan *pula* benzetilmektedir.

Otağ (otav)

Dünyâda bir ejder bar kördiñiz mü, cânı yok tenide kozğalurğa, yalğuz közi yarkullaydı tepesidin, süyeki başka başka tolup yatar, terisini soyup alsa kan çıkmaydur, ağızını açıp dem birlen alısdın tartup, âdemî-zâd kutulmaydur andın kaçup.

“Dünyada bir ejderha var gördünüz mü, vücudunda hareket edecek canı yok, tek gözü tepesinde parlar, kemikleri parça parça dolup taşar, derisini soyarsa kan çıkmaz, ağzını açarak uzaktakileri kendine çeker, insanoğlu ondan kaçarak kurtulamaz.”

Parmaklık (vasa⁵³)

Anası karnıda balası kündereñ⁵⁴ yatadur.

“Anasının karnında çocuğu yan yatıyor.”

Yağmur iniş borusu (tarnâv⁵⁵)

Babam tamda, sakalı yerde.

“Dedem damda, sakalı yerde.”

1.10. Taşıt ve Araçlarla İlgili Bilmeceler**Araba** (‘araba)

a) *Cansız ve bî-zebân, kayış çaynap yutalmas, kiynide iki yumalak, her-çend yügürüp yetalmas.*

“Cansız ve dilsiz, kayış çığner yutamaz, arkasında iki yuvarlak, her ne kadar koşsa da ulaşamaz.”

b) *Alus barğanda şakıldap kıçkıradı, yakın kélgende hiç gepleşmeydi.*

“Uzağa gidince şakırdar bağırır, yakın gelince hiç konuşmaz.”

Değirmen (tégirmen)

a) *Qabat qabat çöntekim, yeti yerdin toy kélse, toymas meni çöntekim.*

“Kat kat cebim var, yedi yerden ikram gelse, doymayacak cebim var.”

b) *Qaranğu serâyda çoçka şıkırlap ağızıdın köfük saçadur.*

“Karanlık sarayda domuz bağırır, ağzından köpük saçır.”

Gemi (kéme)

Bir tüyem bar bırkıldağ, iki butı şırkıldağ, ot yemeydür, su içedür.

⁵³ Farsça *väsä* “tahta, ahşap” sözcüğüdür (PED: 1468). Sözcük günümüzde Özbek Türkçesinde *vässä* “bina kirişlerinin üzerine yanlamasına konulan, bir tarafı yayvan, diğer tarafı tümsekli kısa kereste, lambri” (ÖTİL-I: 173), Uygur Türkçesinde *vasa* “çatı yapımında kullanılan çubuk, kamaş” (URS: 745) biçimlerinde görülür.

⁵⁴ Sözcük Kırgız Türkçesinde *köldölön* “bir şeyin eni” (KTS-II: 54), Özbek Türkçesinde *köndäläng* “uzunlamasına değil enlemesine göre konulan” (ÖTİL-I: 417) şekillerinde kullanılmaktadır.

⁵⁵ Farsça *ter* “ıslak, nem, sulu” ve *nâv* “oluk, su arkı” birleşiminden oluşan bu sözcük Bâburnâme’de *tarnâw* (B I/2a19), Vambery’nin sözlüğünde *tarnaw* “oluk” (ÇS: 254) şeklinde karşımıza çıkar. Günümüzde Özbek Türkçesinde *tarnâv* “su ve sıvıların geçmesi için metal veya ahşaptan yapılmış boru, oluk” (ÖTİL-II: 127), Türkmen Türkçesinde *ternaw* “yağmur su borusu, oluk” (TDDS-II: biçiminde bulunmaktadır).

“Bir devem var fıkırdar, iki ayağı şıkırdar, ot yemez, su içer.”

Su çarkı, çıkrık (çığır)

Meniñ küçüküm bar avıllaydur, anı karnı tok bolsa aylanadur.
“Köpeğim var havlar, karnı toksa döner.”

1.11. Tütün Ürünleriyle İlgili Bilmeceler

Maraş otu ve kabağı (nâsvây⁵⁶ kabağı birlen)

Ayağı yok kolu yok, hayrân men ol neçük turadur, kulağı yok başı yok, hayrân men ol neçük kusuğı boladur.

“Ayağı yok eli yok öyle nasıl duruyor şaşkınum. Kulağı yok başı yok, o nasıl öğürüyor şaşkınum.”

Nargile (çılım⁵⁷)

Boyu bir gez, kolu iki gez, çakrıp kelmeydür, piyâde yürmeydür.
“Boyu bir arşın, kolu iki arşın, çağırsan gelmez, yaya yürümez.”

1.12. Dinle İlgili Bilmeceler

Ramazan (Ramazân-ı şerîf ayı)

Bir felek, on iki hendülek, on birini yép on ikinçisini yese özü kâfir hatunı talâk.
“Bir sapta on iki kavun, onbirini yediler, onikincisini de yerlerse kendisi kâfir, karısı talak.”

Selamlaşma (selâm ve ‘aleyk)

Biri farz biri sünnet bî-ism başlanur, her kim anı terk kılsa dîni taşlanur.
“Biri farz, biri sünnet, ikisi de isim söylenmeden başlar, kim onu terk ederse dinden çıkar.”

1.13. Diğer Bilmeceler

Kevser suresi, yorgan, balık ve incir (sûre-i innâ a‘taynâ ve körpe ve balık ve incîr)

Şûrelerde mîmsiz, kıyimlerde yeñsiz, heyvânlarda tilsiz, mîvelerde gülsiz.
“Surelerden mim harfî, giyimlerden yeni, hayvanlardan dili ve meyvelerden çiçeği olmayanı.”

⁵⁶ Sözcük Kırgız Türkçesinde *nasıbay* “efedra, ardıç vb. bitkilerin külü ile kireç taşı karışımından yapılan ve dudağın iç kısmına koymak suretiyle içilen tütün çeşidi” (KTS-II: 257), Kazak Türkçesinde *nasıbay* “dilin altına, dudağın içine konularak içilen, efedra, ardıç gibi bitkilerin külü ile öğütülmüş tütün karışımından yapılan madde” (KAZTS: 477), Özbek Türkçesinde *nâsvây* ~ *nâs* “tütünden yapılan ve dilin altına konularak veya burna çekilerek içilen madde” (ÖTİL-I: 511) Türkmen Türkçesinde *nas* “tütüne kül, kireç ve yağ katılarak elde edilen, dilin altına konularak içilen yeşil renkli madde” (TDDS-I: 119) biçiminde bulunmaktadır.

⁵⁷ Sözcük Özbek Türkçesinde *çilim* “nargile” (ÖTİL-II: 368), Kırgız Türkçesinde *çılım* “nargile; sigara” (KTS-II: 685), Kazak Türkçesinde *şılım* “sigara” (KAZTS: 749), Türkmen Türkçesinde *çılım* “tütün, sigara” (TDDS-I: 213) şeklinde kullanılmaktadır.

Ata binmek (atğa mingeni)

Tap tap étip tamğa çıkdum.
“Pat pat diye dama çıktım.”

Hamur ve oklava (hamîr, oklav)

Anası yayılıp yatar, atası kımırlatır.
“Anası yayılarak yatar, babası kıpırdatır.”

Köpeğin yattığı yer (itni yatken ornı)

Barup barup sebet-i diger câynı aladur.
“Dönüp dolaşıp sepetin yerini kapar.”

Arap alfabetinin noktası (noqtalar)

Bir, iki, üç boladı tört bolmas, törtüni ‘âlemden hiç kim bilmes, Şâmğa barıp tapdım üçünü, Mışırda tapalmadum hiç birisini, mende bar, sende bar, âdemde yok, belki âlemden yok.
“Bir, iki, üç olur, dört olmaz, dördü dünyada kimse bilmez. Şam’a gidip buldum üçünü, Mısır’da bulamadım hiçbirini. Bende var, sende var, insanda ve dünyada yok.”

Un ve elek (un ve élek)

- a) *Süst süstgine tamdın kar yağadur.*
“Alçak bir damdan kar yağıyor.”
b) *Tık tık tamdın kar yağadur.*
“Tık tık, damdan kar yağıyor.”

Uyku (uyku)

Şehd, şekerden lezîzdür, humarî kirse bazargâ tursa harîdâr almağay.
“Baldan, şekerden tatlıdır ancak sersem haliyle pazara giderse onu müşteri almaz.”

Kömür (kömür)

Sebetde enâr bar, hâhlap alsançı.
“Sepette nar var, istersen seç al.”

2. Sonuç ve Bulgular

Ostroumov’un Çağatay Türkçesinin son döneminde Türkistan’da derlediği bilmeceler şekil bakımından manzum ve mensur olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Mensur bilmeceler yüklemsiz (*bir oçakka bés kesev, bir tészükde heme âlem, aylanma bulak içide sarık yağ*) ve yüklemlî (*yürüp aķ tavuķını yoķatdım, cünsiz yerge cünlik kiredür, ayaķı yoķ közi yoķ yüredür*) biçimleriyle karşımıza çıkmaktadır. Manzum bilmeceler ise hece ölçüsüyle yazılmış olup vezin ve kafiye özellikleri taşımaktadır. Bu tür bilmeceler iki mısralı, üçlük ve dörtlükler olmak üzere yedi mısralı örneklerden de oluşmaktadır.

Her türlü sözlü ürün, ait olduğu toplumun sosyo-kültürel yapısını, yaşam tarzını, inancını, dünya görüşünü, bilgi birikimini bünyesinde taşır. Bu açıdan bakıldığında, son dönem Çağatay Türkçesi bilmeceleri konu bakımından oldukça zengindir. Bilmecelerin konusunu ağırlıklı olarak günlük yaşam unsurları oluşturmaktadır. Bu çalışmada bilmeceler 13 konu başlığı altında toplanmış olup insan ve uzuvlarıyla ilgili 11, hayvanlarla ilgili 28, doğayla ilgili 14, gök cisimleriyle ilgili 6, bitkilerle ilgili 21, yiyeceklerle ilgili 4, giyeceklerle ilgili 4, eşya ve alet edevatlarla ilgili 34, evle ilgili 9, taşıt ve araçlarla ilgili 6, tütün ürünleriyle ilgili 2, din ile ilgili 2 ve diğeri bilmecelerle ilgili 9 adet bilmeceler bulunmaktadır.

Bilmecelerin dil özelliklerine gelince göze çarpan yapılar kalıplardır. Bu kalıplar en çok *bir ... bar, -Im bar, yok ... yok, -sIz, -dA, -dIn/-dAn, -kine/gine, özi, -AdUr* yapılarını içermektedir. Dikkat çeken bir diğeri nokta, bilmecelerin *alus-yakın* “uzak yakın”, *iç-taşkari* “içeri dışarı”. *tam-yer* “dam yer”, *kéçesi-érte bilen* “gece sabah”, *kündüzi-keçesi* “gündüz gece”, *bir-miñ* “bir bin”, *cünsüz-cünlik* “yünlü yünsüz”, *cânlik-cânsiz* “canlı cansız”, *ölük-tirik* “ölü diri”, *süst-bülend* “alçak yüksek” gibi zıt anlamlı sözcüklerden oluşmasıdır.

Bilmecelerde en çok görülen zaman biçimi +A / y + *dur-* + *kişi zamiri* şimdiki zaman yapısıdır. Anlamı bağlama göre değişerek bazen şu an devam eden bir hareketi, bazen de geniş zamanı bildirmektedir: *yüredür* “yürüyor, yürür”, *sançadur* “ısıtır”, *kiredür* “girer”, *olturadur* “oturur”, *avlaydur* “havlar”, *baradur* “gider”, *kéledür* “gelir”, *tokıydur* “dokuyor”, *küledür* “gülüyor”, *yığlaydur* “ağlıyor”, *çapılmıydur* “vurulmaz”, *kömülmeydür* “gömülmez”, *okıydur* “okur”, *karamıydur* “bakmaz” vs.

Bazı örneklerde *dur-* fiilinin *-r* sesi düşmekte ve önündeki ünlü düzleşmektedir: *çaladı* “çalar”, *beredi* “verir”, *tolğanadı* “dolanıyor”, *korıktadı* “korkutuyor”, *yarkıllaydı* “parlar”. Aynı zamanda bu örneklerin ağız özelliği taşıdığı söylenebilir.

Anlamı güçlendirmek ve pekiştirmek için bilmecelerde ikilemelere başvurulduğu görülmektedir. Bu ikileme örnekleri genellikle aynı sözcüğün tekrarlanmasıyla oluşmaktadır: *katâr katâr* “sıra sıra”, *yürüp yürüp* “gide gide”, *ķabat ķabat* “kat kat”, *barup barup* “gide gide”, *tık tık* “tık tık”, *uzun uzun* “uzun uzun”, *kızıl kızıl* “kızıl kızıl”, *baradur baradur* “gider gider”.

Bunların yanı sıra ses yansımali kelimelerin tekrar edilmesiyle kurulan ikilemeler de bulunmaktadır: *ķalum ķalum* “fokur fokur”, *toķur toķur* “tıkır tıkır”, *ķim ķim* “vızır vızır”, *ķu ķu* “gu gu”, *ķu ķu* “zu zu”, *tap tap* “pat pat”, *buz buz* “vız vız”.

Bilmecelerde ağızlara özgü öğeler de görülmektedir: *hendelek ~ hendülek* “küçük kavun türü”, *deste ~ desse* “demet”, *ķurbaķa ~ ķurubaķa* “kurbağa”.

Sonuç olarak, bilmeceler halk anlatılarının küçük bir örneğidir ancak bünyesinde barındırdığı dil ve kültür zenginliğiyle pek çok çalışmanın konusu olmaya devam edecektir.

3. Kısaltmalar

B	Bâburnâme
BL	Bedâyi'u'l-Lugat
ÇS	Çagataische Sprachstudien
DLT	Dîvânu Luğâti't-Türk
EDPT	An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish
KAZTS	Kazak Tiliniñ Sözdigi
KRS	Karakalpaksko-Russkiy Slovar'
KTS	Kırgız Tilinin Sözdüğü
ÖEL	Özbek Tilining Etimologik Luğati
ÖTİL	Özbek Tilining İzahli Luğati
PED	Persian-English Dictionary
TDDS	Türkmen Diliniñ Düşündirişli Sözlüğü
URS	Uygursko-Russkiy Slovar'

4. Kaynakça

- ABDURAHİMOV, Maksud (2019). *Ruscha-O'zbekcha va O'zbekcha-Ruscha Lug'at*. Toshkent: Akademiashr.
- AKMATALİYEV, Abdıldacan (Edt.). (2015). *Kırgız Tilinin Sözdüğü I-II*. Bişkek: Avrasya Press.
- BASKAKOV, Nikolay Aleksandroviç (Edt.). (1958). *Karakalpaksko-Russkiy Slovar'*. Moskva.
- BOROVKOV, Aleksandr Konstantinoviç (1961). *Badâ'i' Al-Lugat: Slovar' Tâli' İmâni Geratskogo k Soçineniyam Alişera Navoi*. Moskva: İzdadel'stvo Vostočnoy Literaturi.
- CANUZAKOV, Telğoja (Edt.). (1999). *Kazak Tiliniñ Sözdigi*. Almatı: Dayk-Press Yayınevi.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. London: Oxford University Press.
- ECKMANN, János (2017). *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican; AKKOYUNLU Ziyat (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Luğâti't-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- MARUFOV, Z. M. (Edt.) (1981). *Özbek Tilining İzahli Luğati I-II*. Moskva: İzdatel'stva Russkiy Yazık.
- MORRISON, Alexander (2021). *The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion 1814-1914*. Cambridge University Press.
- NECİP, Emir Necipoviç (1968). *Uygursko-Russkiy Slovar'*. Moskva: İzdatel'stvo Sovetskaya Entsiklopediya.
- OJEGOV, Sergey İvanoviç; ŞVEDOVA, Nataliya Yul'yevna (2006). *Tolkoviyy Slovar' Russkogo Yazıka*. Moskva: Rossiyskaya Akademia Nauk.
- OSTROUMOV, Nikolay Petroviç (1895). *Sartı: Etnografiçeskie materialı, Vıpusk Tretyı, Poslovitsı i Zagadki Sartov*. Taşkent, 138-163.
- RAHMATULLAYEV, Şavkat (2009). *Özbek Tilining Etimologik Luğati III*. Taşkent: Universitet.
- KYŶASOWA, G., GELDİMYRADOW, A., DURDYEW, H. (2016). *Türkmen Diliniñ Düşündirişli Sözlüğü I-II*. Aşgabat: Ylym.
- SAMOYLOVIÇ, Aleksandr Nikolayeviç (1912). V. Zavarin. Osmanskiye Zagadki, Sobranniye v Bruse. (Ottisk iz Drevnostey Vostoçnıh, IV/1, Moskva 1912), *Jivaya Starina*, 21: 204-207.
- STEINGASS, Francis Joseph (1998). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. Beirut: Librairie du Liban Publishers.
- VAMBERY, Herrmann (1867). *Çagataische Sprachstudien*. Leipzig.
- ZAHİRÜDDİN MUHAMMED, Bâbur Mirza (1993). *Bâburnâme I-III* (Haz. Wheeler McIntosh Thackston) (Edt. Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin). Harvard Üniversitesi.